

**BATMAN
AKADEMİ
DERGİSİ**

Batman Üniversitesi
İslami İlimler Dergisi

**BATMAN
ACADEMY
JOURNAL**

Batman University
Journal of Islamic Sciences

BATMAN AKADEMİ DERGİSİ

Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

e-ISSN: 2619-9114

Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı:2

Aralık-2021

MAKALE BİLGİLERİ

**Kur'ân'da Allah'a İzafe Edilen İğvâ Bağlamında Müfessir-
lerin Yorumları: Taberî, Zemaşerî ve Râzî Tefsirleri Ör-
neklğinde Mukayeseli Bir İnceleme**

**Interpretations of Exegetes in the Context of Igva (Temptation)
Attributed to Allah in Qur'an: A Comparative Study on the
Example of Tabari, Zamakhshari and Razi's Commentaries**

YAZAR

Mehmet Kadri DEMİR

Dr. DİB mkadridemir@gmail.com

Orcid: 0000-0003-3153-9191

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 04.11.2021

Makale Kabul Tarihi: 30.12.2021

Sayfa Aralığı: 455-486

Öz: Doğru yoldan saptırma, azdırma ve isyana sürüklenme gibi manalara gelen iğvâ, önemli Kur'ânî bir terimdir. Bu lafız Kur'ân'da genellikle şeytanla ilişkili olarak kullanılmıştır. Ancak el-A'râf 7/16, Hûd 11/34 ve el-Hicr 15/39 ayeti olmak üzere üç yerde ise Yüce Allah'a izafe edilerek kullanılmıştır. Bu yönüyle mezkûr üç ayet, kelâmın mühim konulardan olan kader, irade hürriyeti, insanın fiilleri, hidayet-dalâlet açısından farklı şekillerde yorumlanmaya müsaittir. Bu durum, ilgili ayetler bağlamında müfessirlerin çeşitli yorumlar yapmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, öncelikle "iğvâ" lafzının anlamı tespit edilmeye çalışılmış ve bu lafzın Kur'ân'da kullanımı incelenmiştir. Ardından Taberî, Zemaşerî ve Râzî'nin tefsirleri özelinde, zikredilen üç ayetin bağlamında, iğvâ ile ilgili yaptıkları yorumlar irdelenmiştir. Bu müfessirlerden Taberî ve Râzî, Ehl-i Sünnet'i temsil ederken; Zemaşerî de Mu'tezile'yi temsil etmektedir. Bu çalışmada, mezkûr ayetlerin tefsiri bağlamında yapılan yorumlarda mezhebî mensubiyetin etkisi tespit edilmeye çalışılmış; diğer mezheplere yönelik tavır ve eleştirilerin tefsire yansması incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İğvâ, Mu'tezile, Ehl-i Sünnet, Taberî, Râzî, Zemaşerî, Mezhebî Aidiyet.

Abstract: Igva, which means to deviate from the right path, to deprave and to lead to rebellion, is an important Qur'anic term. This word is generally used in relation to the devil in the Qur'an. However, it was used in three verses, al-A'raf 7/16, Hud 11/34, and al-Hijr 15/39, attributing it to Almighty Allah. In this respect, the aforementioned three verses can be interpreted in different ways in terms of destiny, freedom of will, human actions, searching for the right way-aberration, which are important issues of theology. This case has led the commentators to make various comments in the context of the relevant verses. In this study, first of all, the meaning of the word "igva" was tried to be determined and the use of this word in the Qur'an was examined. Then, the interpretations of Tabari, Zamakhshari and Razi, in the context of the three verses mentioned, were examined. In our study, while Tabari and Razi, who are among those commentators, represent Ahl as-Sunna; Zamakhshari represents Mu'tazila. In this study, the effect of madhhab affiliation on the interpretations of the aforesaid verses has been tried to be determined and the reflection of the attitudes and criticisms towards other sects on the interpretation has been examined.

Keywords: Tafsir, Igva, Mu'tazila, Ahl al-Sunnah, Zamakhshari, Tabari, Razi, Sectarian Belongings.

Giriş

İnsanlara hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'ân'ın ilk muhatabı olan sahâbe, onu Hz. Peygamber'den dinlerken temel mesajlarını anlamakta zorluk çekmemiştir. Aynı şekilde iman etmeyen müşrikler ile ehli kitap da onun kendilerine verdiği asli mesajları anlamada zorlanmamışlardır. Kur'ân'ın nüzûl dönemi muhataplarından olan sahâbe, Allah'ın kendilerine vermek istediği asıl mesajlara ve onlara göre amel etmeye yoğunlaşırken; inkârcılar ise Allah Resulü'nün risâletini kabul etmemiş ve dolayısıyla Kur'ân'ın ilahî kelâm olmadığı üzerinde inatlaşmışlardır. Hz. Peygamber hayattayken sahâbe Kur'ân'dan anlayamadıkları hususları ona tevdi ettiğinden dolayı söz konusu dönemde Kur'ân'ın ayetleri etrafında kelâmî yorumlara ve tartışmalara pek rastlanılmamaktadır. Ancak Allah Resulü'nün vefatı sonrasında değişen şartlar ve gelişen hadiseler neticesinde kelâmî ilgili konularda tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalarda Kur'ân ayetleri, farklı görüş ve düşünceler için delil olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bütün bu gelişmeler dini ilimlerin ve bunlardan biri olan kelâmın sistemleşmesine, mezhebî görüş ve yorumların tefsirlere yansımaya sebebiyet vermiştir. Dönemin müfessir ve uleması ise gündemde olan tartışmalara bigâne kalmamış, söz konusu gelişmelerden etkilenecek bu hususları tefsirlere çeşitli şekillerde yansıtmıştır.

Bu çalışmada, bir Kur'ân terimi olan iğvânın Allah'a izafe edilerek kullanıldığı ayetler üzerinde durulacak, bu bağlamda Taberî (ö. 310/923), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî'nin (ö. 606/1210) tefsirlerindeki yorumlar mukayeseli olarak in-

celenecektir. Bu üç tefsir çerçevesinde, mezhebî mensubiyetin mezkûr ayetlerin yorumu üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada Zemahşerî'nin tefsiri, Mu'tezile cephesini temsil ederken; Taberî ve Râzî'nin tefsirleri ise Ehl-i Sünnet tarafını temsil etmektedir. Ayrıca bu iki tefsir, konunun rivayet ve dirayet tefsirlerinde nasıl ele alındığını görmemizi sağlayacaktır.

1. İğvâ'ın Lügat Anlamı ve Kur'ân'da Kullanımı

İğvâ, haktan sapma, başarısızlık ve fiyasko anlamındaki “غوى” kökünden¹ if'âl babında bir kelimedir. İbn Fâris (ö. 395/1004), kelimenin kökü itibariyle iki temel manaya delalet ettiğini belirtir. Birincisi, rüşdün (الرشد) hilafı ve vaziyetin karanlık olması, yani cehalet ve yoldan sapmadır. İkincisi ise bir şeydeki bozulmadır. Bu manada, buzağı fazla süt içip midesinde rahatsızlık meydana geldiğinde “غوي الفصيل” denir.² Rağıb (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) da bu kökten olan “الغى” lafzının bozuk itikattan veya itikatsızlıktan kaynaklanan cehalet olduğunu belirtir.³ İğvâ ise “saptırmak ve helâk etmek” manalarına gelmektedir.⁴

Kur'ân'da “الغى” kökünden kelimeler 18 ayrı ayette ve 22 yerde geçerken bunun if'âl babı olan “الإغواء” ise 6 ayette 8 yerde geçmektedir.⁵ Bu lafız, türevleriyle beraber Kur'ân'da

¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), “ğvy”, 15/140.

² Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), 4/399-400.

³ Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât – Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş – Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları 2010), “gvy”, 772.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/140-141.

⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*, (Kahire: Matba'âtü Dârü'l-Kütübü'l-Mısri, 1364), 506.

lügat manasına uygun olarak çeşitli formlarda kullanılmıştır. Bunlardan birincisi “الغِيءُ” ve “غِيًّا” şeklinde marife veya nekra mastar bir isim olarak; ikincisi, “غوى” fiilinin sülasi mücerred mazi formunda; üçüncüsü “الغَاوُونَ”, “الغَاوِينَ” ve “غَوِيٌّ” şeklinde ism-i fail kalıbında; dördüncüsü de if’âl babında mazi veya muzâri bir fiil olarak kullanılmıştır.

Bunlardan “الغِيءُ” lafzının kullanıldığı yerlere baktığımızda, birincisi lafzın asıl manasında bulunan sapkınlık ve azgınlık manasında, ikincisi de azap manasındadır. Dinde zorlamanın olmadığını, doğruluk ile sapkınlığın birbirinden ayrıldığını bildiren el-Bakara 2/256. ayette, “قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ” “doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır.” şeklinde, “er-Rüşd”ün karşıtı olarak sapıklık manasında kullanılmıştır. İman etmeyip büyüklük taslayanların durumundan söz eden, “Doğru yolu (سَبِيلَ الرُّشْدِ) görseler onu yol edinmezler. Ama sapıklık yolunu (سَبِيلَ الْغَيِّ) görseler onu yol edinirler.” mealindeki el-A’raf 7/146. ayette de benzer bir kullanım vardır. Bu manadaki bir başka kullanımı da el-A’raf 7/202. ayette görmekteyiz. “وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّوهُمْ فِي الْغَيِّ” şeklindeki bu ayette, şeytana uyan veya şeytanın mantığıyla hareket edip bir nevi şeytana kardeş olmuş olanların şeytanlar tarafından azgınlığa sürüklendikleri belirtilmektedir. Ğayy lafzının “azap” manasındaki kullanımını ise “فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غِيًّا” şeklinde, Meryem Sûresi 19/59. ayette görmekteyiz. Bu ayette, önceki peygamberlerden söz ederken, kendilerinden sonra namazı terkederek veya gerektiği şekilde edâ etmeyerek zayi eden ve şehvetlerinin peşine düşen nesillerin geldiğini ve onların bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacakları haber verilmektedir. Bura-

da “azap” olarak tercüme edilen “غِيَا” kelimesinin, cehen-
nemde ateşten bir kuyu, vadi veya nehir olduğu rivayet
edilmekle beraber; hüsrân ve şer olduğu da rivayet edilmek-
tedir.⁶ Kimi müfessire göre de bu ifade el-Furkân 25/68.
ayette geçen “يَلْقُ أَثَامًا” “Günahın vebaliyle karşılaşır” şeklindeki
ifadeye benzer olup “ğayyın cezasıyla karşılaşır” manasına
gelmektedir.⁷

Aynı kökten olan “غوى” fiili ise Kur’ân’da üç yerde mazi
formunda geçmektedir. Bu fiil, Allah’ın azabına müstahak
olmuş kimselerin mahşerdeki durumunu ifade eden şu ayet-
te, “رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا” “Ey Rabbimiz! İşte şunlar
bizim azdırdıklarımızdır. Kendimiz azdığımız gibi onları da azdır-
dık.”⁸ şeklinde asilerin durumunu ifade etmek için kullanıl-
mıştır. Bu ayette kendilerinden söz edilen kimselerin, insan-
ları saptıran şeytanlar olduğunu belirtenler olduğu gibi,⁹
şeytanlar veya küfrün önderleri olduğunu söyleyenler de
olmuştur.¹⁰ Bu fiil iki yerde de peygamberlerin durumuyla
ilişkili olarak kullanılmıştır. en-Necm 53/2. ayetinde, “Arka-
daşınız (Muhammed) sapmadı ve azmadı. (وَمَا غَوَى)” şeklinde Hz.
Peygamber’den şaşma ve sapma gibi olumsuzlukları nef-

⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîrû’t-Taberî - Câmi’u’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru’l-Hicr, 1422/2001), 15/571-574.

⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beirut: ‘Âlemü’l-kütüb, 1408/1988), 3/336.

⁸ el-Kasas /28/63.

⁹ Taberî, *Tefsîrû’t-Taberî*, 18/295.

¹⁰ Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmidü’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vucûhi’t-te’vîl: Keşşâf Tefsiri*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 5/92-93; Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Tefsîrû’n-Neseî-medârikü’t-tenzîl ve hekâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beirut: Dâru’l-Kelimü’t-Tayyib, 1419/1998), 2/652.

yetmek için kullanıldığını görmekteyiz. Genellikle şeytanlar ve inkârcıların durumunu ifade etmede kullanılan bu fiil, Hz. Âdem'in yasaklanan ağaçtan yediğini bildiren, " وَعَصَىٰ آدَمُ " رَبَّهُ فَعَوَىٰ " *Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.*"¹¹ ayetinde ise Hz. Âdem'in durumunu ifade ederken kullanılmaktadır. Bu ayet, Kur'ân'da iğvâ ve aynı kökten olan lafızların peygamberlerin veya müminlerin durumunu ifade etmede kullanımına tek örnektir. Bundan dolayı bu ayetin tefsirinde söz konusu fiil etrafında müfessirler tarafından muhtelif yorumlar yapılmıştır. Bu fiili "şaşırdı", "hüsrana uğradı", "çok yediğinden usandı", "dünyaya inmesinden dolayı yaşayışı bozuldu", "onun yasak ağaç olduğunu bilmedi" vb. şekilde açıklayanlar olduğu gibi peygamberin bu hatasının bir zelle olduğu, onun hakkında "asi" veya "sapmış" gibi ifadelerin kullanılamayacağını belirtenler de olmuştur.¹²

Yukarıdaki "عَوَى" fiili ile ilgili kullanımlarda, şaşma ve sapma durumunun devamlı olmama, sadece bir defaya mahsus olma ihtimali vardır. Zira mazi kalıbında bir fiilin kullanılması için bir durumun veya bir eylemin bir defa gerçekleşmiş olması kâfidir. Nitekim Hz. Âdem için kullanılan ifade mazi kalıpta bir fiildir. Bu da onun söz konusu duruma sadece bir defa düştüğü ve onu içselleştirmede göstermektedir. Aynı şekilde Allah Resulü'nden "şaşma" durumu nefyeden ayette de mazi kalıbında fiil kullanılmıştır. Böylece

¹¹ Tâhâ 20/121.

¹² Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/378-379; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir ev Mefâti-hü'l-gayb*, thk. Seyyid Umrân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 11/397-400; Neseфі, *Tefsîru'n-Neseфі*, 2/387.

onun hiçbir şekilde böyle bir duruma düşmediğini açıkça belirtmiştir.

Kur'an'da iğvâ ile aynı kökten olan “الْعَاوُونَ” ve “الْعَاوِينَ”; hak yoldan sapan Bel'âm b. Bâurâ veya Bel'am b. Eber adlı kişi,¹³ İblis'e uyup haktan sapan ve helak olanlar,¹⁴ hak yoldan sapmış ve cehenneme girmiş kimselerle şeytanlar,¹⁵ şeytanlar, cinler veya insanlardan şairlere uyan sapkın kimseler¹⁶ ve cehennem ehlinden olmuş insanlarla cinler¹⁷ için kullanılmıştır. Bu kalıpların kullanılması, söz konusu kimselerin bu eylemi çokça yaptıklarını, kalıcı bir şekilde sapkınlık durumuna düştüklerini, sapkınlık ile azgınlığı âdeti bir huy ve ahlak haline getirip içselleştirdiklerini göstermektedir. Nitekim fiil kalıbı, bir işin meydana geldiğini ve yenilendiğini gösterirken; isim ise o özelliğin sabit olduğunu göstermektedir.¹⁸ Bu açıdan bir kimse için ism-i fail kalıbının kullanılmasıyla, onun söz konusu eylem ve sıfatla daha çok özdeşleştiği vurgulanmaktadır. Böyle bir kullanım, el-Kasas 28/18 ayetinde de mevcuttur. Bu ayette, aynı kökten olan “عَوِيٌّ” lafzı, “إِنَّكَ لَعَوِيٌّ مُبِينٌ” “Belli ki sen azgın bir kimsesin” şeklinde geçmektedir. Ayette geçen bu ifade Hz. Musa'nın sözü olup bir kıptıyla sataşan Benî İsraili şahsa hitaben söylenmiştir. Hz. Musa söz konusu şahsı “عَوِيٌّ” diye nitelemiştir. Çünkü o şahsın ikide bir sorunlara neden olduğu, durmadan insanlarla sataştığı görülmektedir.

¹³ el-A'raf 7/175; Taberî, *Tefsîrühü't-Taberî*, 10/566-569.

¹⁴ el-Hicr 15/42; Taberî, *Tefsîrühü't-Taberî*, 14/71.

¹⁵ eş-Şuarâ 26/91, 94, 224; Taberî, *Tefsîrühü't-Taberî*, 17/597-598.

¹⁶ eş-Şuarâ 26/224; Taberî, *Tefsîrühü't-Taberî*, 17/674-676.

¹⁷ es-Sâffât 37/32; Taberî, *Tefsîrühü't-Taberî*, 19/526-527.

¹⁸ Fâdıl Sâlih Sâmîrrâî, *Meânî en-Nahv* (Ürdün: Dâru'l-Fikr li't-Tibâe ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1420/2000), 4/36.

İf'âl babından olan iğvâ fiili, Kur'ân'da genel olarak azdırma, haktan saptırma, masiyet ve isyana sürüklenme gibi manalarda kullanılmıştır. Bu türden olan fiiller, Kur'ân'ın zem ettiği davranışlar kısmına dâhildir. Kur'ân'da iğvâ lafzı genel itibariyle şeytanın bir fiili ve ahlakı olarak zikredilmiştir. el-Hicr 15/39. ve Sâd 38/82. ayetlerinde, Âdem ve İblis kıssası bağlamında İblis'in bir ifadesi olarak "لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ" şeklinde geçmektedir. O, yemin ederek Âdemoğlunu saptıracağını söylemiştir. el-Kasas 28/63 ve es-Sâffât 37/32 ayetlerinde ise cehennem ehlinde bazılarını nisbetle kullanılmıştır. Onlar, mahşer günü cezayla karşılaştıklarında, diğer bazı kimseleri saptırıp azdırdıklarını itiraf etmektedirler. Ayette zikredilen bu kimselerin, şeytanlar veya kâfir ve müşriklerin öncüleri olması muhtemeldir.

Saptırma, azdırma gibi hoş kabul edilmeyen manalara gelen ve genel itibariyle şeytanlar ve azgın kâfirlerin bir fiili olan iğvâ, el-A'raf 7/16, Hûd 11/34 ve el-Hicr 15/39 olmak üzere üç ayette Allah'a izafe edilerek kullanılmıştır. Bu ayetler ve mealleri şöyledir:

1- "قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ"

*"Şeytan dedi ki: "(Öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım."*¹⁹

2- "وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ" "وَاللَّهُ تَرْجِعُونَ"

¹⁹ el-A'raf 7/16.

“Ben size öğüt vermek istesem de, eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez. O, sizin Rabbinizdir ve O’na döndürüleceksiniz.”²⁰

3- “ قَالَ رَبِّ بِمَا أُعُوذُ بِكَ لَأَرْبِنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُعُوذَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ”

“İblis, ‘Rabbim! Beni azdırmana karşılık, andolsun ki yeryüzünde kötülükleri onlara güzel göstereceğim, içlerinde ihlâsa erdirilmiş kulların hariç, onların hepsini azdıracam’ dedi.”²¹

Konumuzun esasını teşkil eden ayetler de bu üç ayettir. Zira hoş kabul edilmeyen bir fiilin Allah’a izafe edilmesi, müfessirlerin ve ulemanın çeşitli yorumlar yapmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bu ayetler; kader, insanın hürriyeti ve insanın fiilleri gibi kelam alanında önemli tartışmaya sebep olan konularla da ilişkilidirler.

el-A’raf 7/16 ve el-Hicr 15/39 ayetlerinde Allah’a izafe edilerek kullanılan iğvâ, Hz. Âdem’in yaratılışını konu edinen kıssa bağlamında İblis’in bir ifadesi olarak geçmektedir. Bilindiği üzere, Yüce Allah Hz. Âdem’i yaratıp ona ruh üfleince, Hz. Âdem’e secde etmeleri hususunda meleklerle emir vermiştir. Melekler, Allah’ın emri gereği Hz. Âdem’e secde ederken, ateşten yaratılmış cinlerden olan İblis ise büyükleterek secde etmemiştir. Neticede İblis, hatasında ısrar ederek Allah’a olan isyanını sürdürmüş ve kıyamete kadar mühlet isteyip Âdemoğluna olan düşmanlığını dile getirmiştir. O, insanoğlunu haktan saptırmaya ant içerken, “ بِمَا أُعُوذُ بِكَ ” şeklinde iğvâyı Yüce Allah’a izafe etmiştir.

²⁰ Hûd 11/34.

²¹ el-Hicr 15/39-40.

Hûd 11/34. ayetindeki kullanım ise Hz. Nuh'un dilinden aktarılmıştır. O, kavmini tevhide davet etmiş, iman etmeleri için çabalayıp çırpınmış ve onları Allah'ın azabıyla uyarmıştır. Ancak onlar iman etmedikleri gibi uyarılarını da ciddiye almamış ve azabı çarçabuk kendilerine getirmesini istemişlerdir. Hz. Nuh da iman etmeyip Allah'ın azabını isteyen kavmine karşı bu ifadeyi kullanmıştır.

2. Taberî, Zemahşerî ve Râzî Tefsirlerinde Allah'a İzafe Edilen İğvâ'nın Yorumunda Mezhebi Mensubiyetin Etkisi

Kur'ân'da genellikle İblis'e ve insanları haktan saptıranlara izafe edilerek kullanılan iğvânın iki ayrı sûrede İblis'in diliyle ve bir yerde de Hz. Nuh'un diliyle Allah'a izafe edilmiş olması, ilgili ayetler bağlamında tefsirlerde çeşitli kelâmî yorumlar yapılmasına neden olmuştur. Zira kötü bir sıfat olup şeytan için kullanılan bu vasfın Allah'a atfen kullanılmış olması zahirde bir işkâlin oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum; "Allah kullarını saptırır mı?", "Allah kötülüğü diler mi?", "İblis'i Allah mı saptırdı?", "Allah dilediği için mi İblis saptı?", "Allah kulunda küfrü yaratıp onu haktan saptırmayı irade eder mi?" ve "İblis'in sözü hüccet olur mu?" gibi soruları akla getirmiştir. Bu yönüyle mezkûr ayetler, kelâmî mezheplerin ortaya çıkıp ayrışmasında en önemli konulardan olan kader, irade hürriyeti, Allah'ın fiilleri, insanın fiilleri, hidayet-dalâlet ve şer/kötülük problemi açısından farklı şekillerde yorumlanmaya müsaittir. Buna binaen müfessirlerin her biri, ayeti yorumlarken söz konusu müşkili gidermeye çalışmanın yanında, ayette geçen iğvâyı, kendi mezhebinin kelâmî düşüncelerine uygun olarak yorumla-

maya gayret etmiş ve diğer mezheplerin görüşlerini de çürütmeye çalışmıştır. Bu durum, kendi mezhebine ait görüşün en isabetli yorum olduğuna, diğer mezhep ve fırkaların görüşlerinin ise hatalı olduğuna inanmanın doğal bir sonucudur. Aynı durumu, çalışmamızda tefsirlerini esas aldığımız Taberî, Zemaşerî ve Râzî'nin tefsirlerinde de görmemiz mümkündür. Müfessirlerin ilgili ayetler bağlamındaki yorumlarına geçmeden önce kelimeler mezheplerinin konuyla ilgili temel görüşlerine kısaca değinmekte yarar vardır.

Kur'ân'da insanoğlunun Allah'a kulluk etmesi için yaratıldığı²² ve yeryüzünde imtihana tabi tutulduğu bildirilmektedir.²³ İnsanın imtihana tabi tutulabilmesi ve mesuliyet altına girmesi için de hür bir iradeye ihtiyacı vardır. Nitekim Kur'ân, insanın iman ve küfür konusunda serbest bırakıldığını, dileyenin iman edeceğini dileyenin de inkâr edebileceğini,²⁴ Allah'ın cebren kimseyi imana veya küfre zorlamadığını²⁵ haber vermektedir. Bununla beraber kimi ayetlerde kaderin olduğu, her şeyin Allah'ın dilemesiyle olduğu²⁶ da bildirilmektedir.

Allah Resulü döneminde Müslümanlar kader, Allah'ın fiilleri, iradesi vb. kelâmî konuları tartışmadan öte Kur'ân'ın emri doğrultusunda amel etmeye yönelmişlerdir. Hz. Peygamber, bir defasında ashaptan bazı kimselerin kaderi tartıştıklarını gördüğünde “Siz bununla mı emrolundunuz? Yoksa ben size bunun için mi gönderildim? Sizden öncekiler bu konuda

²² ez-Zâriyât 51/56.

²³ el-Enbiyâ 21/35; el-Mülk 67/2.

²⁴ el-Kehf 18/29.

²⁵ el-En'âm 6/35, 107, 148, 149.

²⁶ Âl-i İmrân 3/145, 154; el-A'râf 7/34; et-Tevbe 9/51; Yûnus 10/49; el-Hadîd 57/22.

*tartıştıklarından dolayı helâk oldular. Sakın bu meseleyi münâkaşa etmeyiniz!"*²⁷ buyurmuştur. Ne var ki Raşit halifeler döneminde kader vb. kelâmî konular tartışılmaya başlanmış, özellikle sahâbe, devrinin sonlarına doğru Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi, Sıffîn Savaşı, Hakem Vak'ası gibi siyasi ve içtimai olaylar neticesinde kaderle ilişkili olarak insanın fiilleri üzerinde kaderin zorlayıcı bir etkisinin olup olmadığı daha şiddetli bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bazı kimselerin görüşüne göre kaderde cebr görüşü ilk olarak Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) tarafından ortaya atılmıştır. O, kendi icraatlarını meşrulaştırma adına cebir doğrultusunda kaderle ilişkilendirmiş ve kendisinin Allah tarafından devlet başkanı yapıldığını ve dolayısıyla icraatlarının isabetli olduğunu iddia etmiştir. Daha sonraları bu görüş Emeviler arasında yayılmış ve Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) gibi bazı kimseler tarafından savunulmuş, bazıları da buna karşı çıkmışlardır.²⁸ Sonraki dönemlerde ise İlahî irade ile insanın fiilleri arasındaki ilişki bağlamında tartışmalar derinleşmiştir. Bu durum, zamanla farklı kelimelerin oluşmasıyla sonuçlanmıştır.

Erken dönem Selefiye uleması, Cebriyye ve Eş'ariyye kelâmcılarının büyük çoğunluğu, İlahî iradenin her şeyi kuşattığını, hayır-şer, iman-küfür, itaat ve isyan türünden her ne varsa ancak O'nun dilemesi ile olduğunu savunmuştur.

²⁷ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't- Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Şeriketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "Kader", 1 (No: 2133).

²⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/59.

Zira naslarda her şeyin O'nun dilemesine bağlı meydana geldiği belirtilmiştir. O dilemediği halde hükümranlılığı altında küfür ve isyanın gerçekleşmesi, kötülüklerin vuku bulması O'nun acizliğini gerektirir, bu da Allah için söz konusu olamaz, muhaldir.²⁹ Buna karşılık Mu'tezile ise Allah'ın iman ve hayır türünden fiilleri dilediğini, küfür, inkâr ve isyan gibi şer türünden olan fiilleri dilemediğini savunmuştur. Onlara göre, Allah'ın şerden nehyedip şerri işleyeni cezalandıracağını bildirmesiyle beraber şerri dilemesi bir çelişki olur. Nitekim Yüce Allah insanın başına gelen kötülüklerin kendi yaptıklarından kaynaklandığını, kullarına zulmetmeyi dilemediğini haber vermiş; Allah'ın dilemesi ile şirk koştuklarını iddia eden müşriklerin iddialarını da reddetmiştir.³⁰

İnsanların fiillerinin yaratılması hususunda ise Cebriyye'nin yanı sıra Selefîyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye ulemasının çoğunluğuna göre bütün varlık ve olaylar Allah tarafından yaratılır. Buna iman-küfür, itaat-isyan, hidayet-dalâlet de dâhildir.³¹ Ancak Eş'ari'ye (ö. 324/935-36) göre insanın mesuliyeti, fiil esnasında kendisine verilen yaratılmış bir

²⁹ Bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Daru'l-Ensâr, 1397/1977), 163; Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî, *Kitabü's-şerî'a*, thk. Muhammed b. el-Hasan İsmail (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 128-166; Yavuz, "Kader", 24/60-61.

³⁰ Kadı Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 457-476; Kadı Abdülcebbar b. Ahmed, *Fazlül-'i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Beyrut: Daru'l-Farabi, 1439/2017), 126-134.

³¹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Hammûde Gurâbe (Kahire: Matba'atü Mısır Şeriketü Müsâhemeti Mısıriyye, 1955), 69-91; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Ebubekir Topaloğlu (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 301-341; Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâ'ü'l-'alîl fi mesâ'ili'l-każâ' ve'l-kader ve'l-hikme ve't-talîl*, thk. Hassani Hasan Abdullah (Kahire: Darü'l-Turâs, ts.) 527-531.

kudretten kaynaklanmaktadır.³² Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre de fiiller yaratma bakımından Allah'a ait iken, o fiillerin Allah'ın emri veya nehyine uygun olarak kesb edilmesi yönüyle kullara aittir."³³ Mu'tezile ise insana ait fiillerin dışındaki bütün varlığı ve olayları Allah'ın yarattığını savunur. İnsanın sorumlu olduğu fiilleri yaratan ise insanın kendisidir. Allah insanı kâfir veya mümin olarak yaratmadığı gibi iman ve inkârını, itaat ve isyanını da yaratmaz. Onları imandan uzaklaştırmadığı gibi zorla hidayete de iletmez. O, dini insanlara vahiy ve akıl yoluyla gösterir; dileyen iman eder, dileyen de inkâr eder.³⁴

Kelamî tartışmaların önemli bir ayağını oluşturan hidayet-dalâlet konusunda da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Cebriyye'ye göre, insanın gerçek manada iradesi olmadığından, dalâlet ve hidayet de kulun seçimiyle değil, Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla olur. O dilediğini hidayete erdirirken dilediğini de saptırır. İnsanlar ya sapmış kâfir veya hidayete erdirilmiş mümin kimseler olarak dünyaya gelir ve Allah tarafından kendileri için belirlenmiş kaderin dışına da çıkamazlar. Mu'tezile'ye göre ise insanın sorumlu olabilmesi için seçme hürriyetine sahip olması gerekmektedir. Bundan dolayı dalâlet, insanların iradesi ve kudretiyle olmaktadır. Ehl-i Sünnet uleması ise kulun fiilleri dahil her şeyin Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiği esastan hareket etmiş, hidayet ve

³² Eş'arî, *el-Lüma'*, 73-74.

³³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 306.

³⁴ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 323-324; Kadı Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, thk. Adnan Zerzur (Kahire: Dârü't-Türâs, ts.), 1/54, 104-105, 349-350, 515.

dalâletin de Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratması ile gerçekleştiğini belirtmişlerdir.³⁵

2.1. Taberî'nin Câmîu'l-Beyân Adlı Eserinde Allah'a İzafe Edilen İğvâ Yorumu ve Kaderiyye Eleştirisi

Taberî, el-A'râf 7/16. ayetin tefsirinde, Araplarda iğvânın asıl anlamının, birinin bir başkasını aldatmak için ona bir şeyi süsleyip güzel göstermesi olduğunu söyler ve bu ayette geçen iğvânın bazı ulema tarafından "helak olma" manasında da tevil edildiğini zikreder.³⁶ Bununla birlikte Taberî, ayette geçen iğvânın "idlâl" manasında olduğu görüşündedir. O, ayetteki "فَبَايَ شَيْءٍ أَضَلَّلْتَنِي" ifadesini, "beni saptırdığın şeye" şeklinde izah ederek, iğvâyı idlâl manasında tefsir eder. İbn Abbas (ö. 68/687-88) ve İbn Zeyd'in (ö. 182/798) de ayette geçen iğvâyı saptırma manasında tefsir ettiklerini³⁷ belirterek görüşünü onlara dayandırır.

el-A'râf 7/16. ayette geçen "فَبَايَ شَيْءٍ أَضَلَّلْتَنِي" ifadesinin başındaki Bâ'nın, sebep mi yoksa yemin mi ifade ettiğiyle ilgili direk bir yorumda bulunmayan Taberî, konuyla ilgili farklı görüşleri zikretmekle yetinir. O, bazı kimselerin "Allah'a yemin olsun ki şunu yapacağım" denildiği gibi "beni saptırmana yemin olsun ki onlar için senin yolunda pusu kuracağım" şeklinde kase manasında tevil ettiklerini; bazılarının da "beni saptırdığın için" veya "beni saptırman sebebiyle onlar için senin yolunda oturacağım" şeklinde, karşılık verme/cezalandırma manasına tevilde bulduklarını söyle-

³⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Dalâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1993) 8/429.

³⁶ Taberî, *Tefsîrû't-Taberî*, 10/92.

³⁷ Taberî, *Tefsîrû't-Taberî*, 10/91.

mektedir.³⁸ Ancak o, el-Hicr 15/39. ayetinde “بِمَا أَغْوَيْتَنِي” ifadesini, “beni saptırmana yemin ederim ki” manasında tefsir ederek³⁹ Bâ'yı kasem, iğvâyı da “saptırma” manasında yorumladığını görmekteyiz.

el-A'râf 7/16 ve el-Hicr 15/39. ayetlerde İblis'in diliyle Allah'a izafe edilen iğvâyı idlâl manasında tefsir eden Taberî, Hûd 11/34. ayette Hz. Nuh'un (a.s.) diliyle Allah'a izafe edilen iğvâyı ise “helak olma” manasında yorumlamıştır. O, Hz. Nuh'un kavmine söylediği, “Ben size öğüt vermek istesem de, eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez.” ifadesini; şayet Allah sizleri azabıyla helak etmek istiyorsa sizleri uyararak nasihat etmek istesem de nasihatim sizlere yarar vermez. Çünkü sizler onu kabul etmiyorsunuz,⁴⁰ şeklinde izah etmiştir. O, bu yorumunu desteklemek için Arapların bazı kullanımlarını örnek olarak verir. Tay kabilesin, kişi hastalandığında, “أَصْبَحَ فُلَانٌ غَاوِيًّا” dediklerini; yine “onu helak ettim” manasında “أَغْوَيْتُ فُلَانًا” ve deve yavrusu öldüğünde, “غَوِيَ الْفَصِيلُ” dediklerini aktaran Taberî, “فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا” Meryem 19/59. ayetiyle istişhâd ederek ayetteki ifadenin de “helak olma” manasında olduğunu belirtir.⁴¹ İblis ile ilgili diğer iki ayette geçen iğvâyı idlâl/saptırma manasında tefsir eden Taberî, Hûd 11/34. ayette geçen iğvâyı ise “helak etme” manasında tefsir ettiği görülmektedir. Onun bu ayette geçen iğvâyı böyle yorumlaması, muhtemelen ayetin bağlamından kaynaklıdır. Zira ayetin bağlamında, Nuh kavminin azap

³⁸ Taberî, *Tefsîrû't-Taberî*, 10/92.

³⁹ Taberî, *Tefsîrû't-Taberî*, 14/68.

⁴⁰ Taberî, *Tefsîrû't-Taberî*, 12/389.

⁴¹ Taberî, *Tefsîrû't-Taberî*, 12/389.

istememesi ve neticede helak olmaları anlatılmaktadır. Aynı zamanda iğvânın “helak etme” şeklindeki yorumu, lafzın luğavî manasına da uygun düşmektedir.

Taberî'nin el-A'râf 7/16. ayetin tefsiri bağlamında yaptığı yorumlardan dikkat çeken bir husus da Kaderiyye'nin görüşlerini açık bir şekilde eleştiriye tabi tutmasıdır. O, bu konuda şöyle demektedir: “Burada Kaderiyye'nin söyleminin bozukluğunda açık delil vardır. Onlar, inkâr eden ve iman eden herkesin, Allah'ın kendilerine bıraktığı sebeplere bağlı olduğunu, Müminin iman etmesine sebep olan şeyin kâfirin inkâr etmesine sebep olan şeyle aynı olduğunu söylerler. Durum onların dedikleri gibi olsaydı, İblis, “فِيمَا أُعْوَيْتَنِي” (Beni saptırmandan ötürü) derken, “فِيمَا أَصْلَحْتَنِي” (Beni ıslah etmeden ötürü) demiş olurdu, zira onlara göre iğvâ ile ıslahın sebebi aynıdır. Onun saptırıldığını haber vermesi ile düzeltildiğini haber vermesi aynı şey olur. Fakat her ikisinin sebebi farklıdır. İblis'in kendisi ile saptığı ve helak olduğu sebep Allah'tandır, bu nedenle o, 'Beni saptırmandan ötürü' demiştir.”⁴² Mantık yürüterek Kaderiyye'nin görüşlerinin hatalı olduğunu ortaya koymaya çalışan Taberî, onlara yönelik Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'nin (ö. 108/726 [?]), “Allah Kaderiyye'yi kahretsin. İblis, Allah'ı onlardan daha iyi biliyor.”⁴³ şeklindeki ağır ithamını da aktararak eleştirisini sonlandırmaktadır.

2.2. Zemahşerî'nin Keşşâf Adlı Eserinde Allah'a İzafe Edilen İğvâ Yorumu ve Cebriyye Eleştirisi

⁴² Taberî, *Tefsîrîü't-Taberî*, 10/92-93.

⁴³ Taberî, *Tefsîrîü't-Taberî*, 10/93.

Zemahşerî'ye göre “الغِي” lafzının aslı “fesat”tır. Hayvanın midesinde bozulma meydana geldiğinde Arapların, “غَوِيَ الْفَصِيلُ” demeleri de bundandır.⁴⁴ O, Mu'tezile mezhebine mensup bir müfessir olmasından dolayı, el-A'râf 7/16. ayette geçen “فِيمَا أَعْوَيْتَنِي” ifadesini “senin beni azdırmış olman sebebiyle”⁴⁵ şeklinde açıklayarak Allah'ı, iğvâ ve idlâl gibi kötü kabul edilen hususlardan tenzih etme yolunu seçmiştir. Ona göre İblis'in azgınlığına sebep olan ise Yüce Allah'ın İblis'e, Hz. Âdem'e secde etmesini emrederek onu bunla mükellef tutması ve onun da gerek zati olarak gerekse konum itibariyle kendisinden ve Âdem'den de daha faziletli olan meleklerin yaptığı gibi sebat edememesidir.⁴⁶ Zemahşerî, Ebû Bekr el-Esamm'ın konuyla ilgili yorumunu da naklederek kendi görüşünü pekiştirmektedir. Esamm şöyle demektedir: Sen bana secde etmeyi emrettin ve kibrim beni sana isyana sevk etti. Bunun manası şöyledir: Azgınlığa düşmemden dolayı ben de onları azgınlığa sürüklemek için çalışacağım ki ben onlar yüzünden bozulduğum gibi onlar da benden dolayı bozulsunlar.⁴⁷ Bu yoruma göre İblis'in ayette geçen mezkûr ifadesi, Allah'ın onu azdırıp saptırmasından öte, onun azgınlığa düşmesine neden olan bir imtihanla sınamasından dolayıdır. O, bu sınamada başarısızlığa uğradığından dolayı iğvâyı da kendisini böyle sınavan Allah'a izafe etmiş olmaktadır.

⁴⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/814-815.

⁴⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/812-813.

⁴⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/813-814.

⁴⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/813-814.

Zemahşerî'ye göre "فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي" ifadesinin başındaki Bâ harfi, hazfedilmiş bir kase m fiiline taalluk etmektedir ve ayetin anlamı da "Senin beni azdırmış olmandan dolayı Allah'a yemin ederim ki... oturacağım" şeklinde olmaktadır. Yani "beni azdırman sebebiyle yemin ediyorum" demektir. Yine ona göre Bâ'nın kase m için olması da caizdir. Bu durumda, "Beni azdırmana yemin ederim" manasına gelir. İblis'in azdırma fiiline ant içmiş olması, onun bir teklif olmasından dolayıdır. Teklif de insana ebedi saadet imkânı sunmasından dolayı Allah'ın en güzel fiillerinden olup ant içilmeye layıktır.⁴⁸ Zemahşerî İblis'in azmasına neden olan fiilin imtihan boyutuna dikkat çekerek burada da Allah'ı çirkin fiilleri yaratmaktan tenzih etme yolunu tutmuştur. el-Hicr 15/39. ayetin tefsirinde de Allah'ın İblis'i azdırmasını, Âdem'e secde etmesini emretmesi ve bunun neticesinde onun azmasına sebep olması manasında olduğunu söyleyen Zemahşerî, aynı görüşlerini savunmaya devam etmektedir. O, secdenin emredilmesinin, aslında İblis'e, tevazu ve huşu içinde Allah'ın emrine boyun eğerek sevap kazanmasına bir fırsat vermiş olmasından dolayı güzel bir fiil olduğunu söyler. Ne var ki İblis, secde etmekten kaçınmış, kibirlenmeyi tercih ederek helak olmuştur. Zemahşerî, bu ayette İblis tarafından Allah'a izafe edilen iğvâyı, İblis'e verilen secde emri neticesinde azgınlığa düşmesine sebep olmak olarak açıkladıktan sonra, "Yüce Allah onun sapkınlığından, onu saptırmayı irade etmekten ve onun sapmasına razı olmaktan beridir, münezzehtir."⁴⁹ diyerek tenzihte bulunmaktadır.

⁴⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/812-813

⁴⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/892-893.

Zemahşerî, "Eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez." Hûd 11/34. ayetteki iğvânın ise "idlâl" manasında olduğu görüşündedir. Ona göre buradaki iğvâ; Yüce Allah'ın, küfürde ısrar edeceğini bildiği kâfiri kendi halinde bırakarak onu kurtarmamasıdır. Buna iğvâ/azdırma ve idlâl/saptırma denir. Aynı şekilde, tövbe ederek döneceğini bildiği kimseye lütfetmesine de irşâd ve hidayet denmektedir.⁵⁰ İğvâ, idlâl, irşâd ve hidayeti kendi mezhebi görüşleri doğrultusunda açıklayan Zemahşerî, buradaki iğvânın "helak etme" manasında olduğuna dair görüşlerin olduğunu da belirtir. Bu durumda ise ayetin manası; "Eğer sizin küfürde ısrarınızdan dolayı Allah'ın nasihatleri, uyarıları ve diğer lütufları size fayda etmeyecek bir durumdaysanız, benim nasihatim size nasıl fayda verecek?"⁵¹ şeklinde olmaktadır.

Mezkûr ayetlerin tefsirini Mu'tezile'nin temel prensipleri doğrultusunda yapan Zemahşerî, cebr düşüncesini de eleştirmekten geri durmamaktadır. O, el-A'râf 7/16. ayetin tefsiri bağlamında Tâvûs b. Keysân'a (ö. 106/725) isnatla nakledilen şu hadiseyi aktararak cebr düşüncesini eleştirmektedir: Rivayet edildiğine göre, Tâvûs Mescid-i Harâm'da iken yanına kaderi reddetmekle suçlanan büyük fakihlerden biri gelip yanına oturmuş. Tâvûs ona, "Kendin mi kalkarsın yoksa kaldırılır mısın?" diye sormuş; o da kalkıp gitmiş. Tâvûs'a, "Bunu fakih bir adama mı söylüyorsun?" denilince; Tâvûs, "İblis ondan daha fakihti, 'Rabbim, beni azdırdığın için' demişti. Bu ise, 'Ben kendimi azdırırım' diyor", demiştir. Ze-

⁵⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/394-395.

⁵¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/396-397.

maşherî, bu rivayetin, cebr düşüncesini savunanlar tarafından Tâvûs'a isnatla nakledilen bir uydurma olduğu görülmüştür. O, "Çirkin fiilleri kendilerini helak edercesine Allah'a izafe ederken, işi Allah Resulü, sahâbe, tâbiîn adına yalan uydurmaya kadar götüren bu adamların hali nice olacak sence?"⁵² diyerek cebr düşüncesini savunanları, Hz. Peygamber'e, sahâbeye ve tâbiîne isnatla rivayet uydurmakla suçlamakta ve bu konudaki hayretini dile getirmektedir.

2.3. Râzî'nin Mefâtîhu'l-Gayb Adlı Eserinde Allah'a İzafe Edilen İğvâ Yorumu ve Kaderiyye Eleştirisi

Râzî, mezkûr ayetlerin tefsirinde uzun uzadıya açıklamalar yaparak, ayetin bağlamında çeşitli konulara değinmektedir. O, ayetin tefsirinde yeri geldikçe Ehl-i Sünnet'in görüşlerine vurgu yapıp savunmaktadır. Çoğu zaman, "Ashabımız bu ayeti hüccet göstererek...",⁵³ diyerek bu konuda kendi mezhebî görüşünü esas aldığını açıkça ifade etmektedir. Râzî, Ehl-i Sünnet'in görüşünü esas almakla beraber, konuyla ilgili Mu'tezile'nin görüşlerine de uzun uzadıya yer verir ve onları çürütmeye çalışır.⁵⁴

Râzî, el-A'râf 7/16. ayetin tefsirinde, İblis'in Kaderiyye ve Cebriyye düşüncesi arasında gidip geldiğini söyleyerek her iki fırkaya eleştiride bulunur. Râzî'ye göre, İblis'in "فِيمَا أَعْوَيْنِي" ifadesi, onun kendi iğvâsını Allah'a izafe ettiğini gösterirken, "فَبِعِزَّتِكَ لَأَعْوَيْنَهُمْ أَجْمَعِينَ"⁵⁵ sözü ise kulların iğvâsını kendisine izafe ettiğini gösterir. Bunlardan ilkinde göre İblis,

⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/814-815.

⁵³ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 7/246, 248; 9/200; 10/171.

⁵⁴ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 7/246-247; 9/200-201; 10/171-174.

⁵⁵ Sâd, 38/82.

Cebriyye mezhebi üzerindeyken, ikincisine göre ise Kade-riyye mezhebi üzerindedir. Bu da onun bu meselede şaşkınlık içinde olduğuna delalet etmektedir. Ya da İblis, azgınlığın ancak bir iğvâ edenini/azdırcının olmasıyla mümkün olabileceğine inandığından; kendisini, başkalarını iğvâ eden olarak görmekte, teselsülü sonlandırmak için kendisinin de Allah tarafından iğvâ edildiğini iddia etmektedir.⁵⁶

İğvâ lafzının tefsirinde ulema arasında ihtilaf bulunduğunu hatırlatan Râzî; “Ashabımıza göre iğvâ, kalbe “el-Ğayy”ın sokulmasıdır. el-Ğayy ise batıl itikaddır.” demektedir.⁵⁷ Râzî'nin bu ifadesi, onun iğvâyı izah ederken mezhebî görüşü esas aldığını göstermektedir. Râzî, Taberî ve Zemahşerî'den farklı olarak gerek el-A'râf 7/16. ayette İblis'in Allah'a izafe ettiği ve gerekse Hûd 11/34. ayette Hz. Nuh'un diliyle Allah'a izafe edilen iğvânın “idlâl” manasında olduğu görüşündedir.⁵⁸ İblis'in ayette geçen söz konusu ifadesini, onun hak ile batılın kalbe ancak Allah tarafından sokulacağını bildiğine dair bir delil olarak gören Râzî, kendi mezhebinin görüşü doğrultusunda iğvânın manasını açıkladıktan sonra konuyla ilgili Mu'tezile'nin görüşlerine de yer verip onları çürütmeye çalışır. O, Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşlerinin ikiye ayrıldığını, onlardan bazı kimselerin, ayeti kendileri gibi yorumladığını; diğer bir kısmının ise farklı yorumladıklarını söyleyerek söz konusu görüşleri şöyle sıralar:

⁵⁶ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 7/246.

⁵⁷ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 7/246.

⁵⁸ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 7/247; 9/200.

1- Onlar bu sözün İblis'e ait olmasından dolayı, İblis'in; "ğayy"ın, cehlin ve küfrün Allah tarafından yaratıldığına inanmasının bir hüccet teşkil etmeyeceğini söylerler.

2- Onlar şöyle derler: Allah, Hz. Âdem'e secde etmesini emredince İblis'in azgınlığı ve küfrü ortaya çıktı. Bundan dolayı İblis'in bu manada iğvâyı Allah'a izafe etmesi caiz olur. Tıpkı birinin, "beni seni vurmaya zorlama" yani "seni dövmemi gerektirecek şeyler yapma" demesi gibidir.

3- İblis'in sözü şu manadadır: Sen beni Âdem'den dolayı lanetledin, ben de bu düşmanlık sebebiyle onların kalbine vesvese vereceğim.

4- Onun sözü, "Sen yaptığımı ceza olarak beni cennetinden mahrum ettin, ben de onlar için pusu kuracağım" manasındadır.

5- İğvânın tefsirinin ikinci bir vechi ise helak etme manasındadır. Bu, "فَسَوْفَ يُلْقُونَ عَيًّا" Meryem 19/59. ayetindeki gibidir. Arapların, deve yavrusu çok süt içmesinden dolayı ishal olup ölecek duruma geldiğinde, bu manada "عَوِي الْفَصِيلُ" demeleri de böyledir. Aynı zamanda onlar, "إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ" Hûd 11/34 ayetini de "Allah inadınızdan dolayı sizi helak etmek isterse..." şeklinde açıklamışlardır.⁵⁹

Râzî, "biz bu ayette iğvânın 'idlâl' manasında olduğunu söylemekle mübalağa etmiyoruz" diyerek, ayette geçen iğvânın idlâl manasında olduğuna ısrar emektedir. O, İblis'i iğvâ edenin Allah olduğuna dair yakînî delillerinin olduğunu belirtip, mantık ilminden de yararlanarak görüşüne şöyle delil getirmektedir: Çünkü her hareket edeni bir hareket etti-

⁵⁹ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir*, 7/246-247.

ren, her duranı bir durduran ve her hidayete ereni bir hidayete erdiren olduğu gibi her sapanı da bir saptıran vardır. İblis sapmış ise onu bir saptıran vardır. Onu saptıran da ya nefsi, ya başka bir varlık veya Allah'tır. Bunlardan birincisi batıldır, zira akıl sahibi bir kimse sapıklığı bildiği halde onu bile bile tercih etmez. İkincisi de batıldır zira bu durumda ya teselsül veya devr-i fasit lazım olmaktadır. Üçüncüsü de varmak istediğimiz neticedir. Allah en iyi bilendir.⁶⁰

Müfessirlerin mezkûr ayetlerin tefsirinde üzerinde durduğu konulardan biri, “فَبِمَا أُغْوِيْتَنِي” ifadenin başındaki Bâ harfinin anlamının ne olduğudur. Onlar, “Ayetteki Bâ harfi sebep mi yoksa yemin mi ifade etmektedir? Şayet yemin ifade ediyorsa Allah'ın fiili sıfatına yemin etmek caiz midir?” sorularını cevaplamaya çalışmışlardır. Râzî de ayetin tefsirinde bu konu üzerinde durmakta ve gerekli gördüğü izahları yapmaktadır. O, el-Hicr 15/39. ayetin tefsirinde “بِمَا أُغْوِيْتَنِي” ifadesinin başındaki Bâ ve Mâ harflerinin işlevlerine değinerek; Bâ'nın kase, Mâ'nın masdariye, “لَأُرِيَنَّ” ifadesinin de kasemin cevabı olduğunu ve ifadenin, “Beni iğvâ etmene yemin ederim ki onlar için süsleyeceğim” manasına geldiğini söyler. Bunun, “İzzetine yemin ederim ki onların hepsini saptıracağım”⁶¹ ayetine benzer olduğunu belirten Râzî, bu bağlamda Allah'ın sıfatlarına yemin konusuna da değinir. Allah'ın izzetine yemin ederken zati sıfatına, Allah'ın iğvâsına yeminde ise fiili sıfata yemin edildiğini, zati sıfata yemin

⁶⁰ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 7/247.

⁶¹ Sâd 38/82.

etmenin sahih olduğunu ancak fiili sıfata yemin etmede ise fakihlerin ihtilaf ettiğini hatırlatır.⁶²

İğvânın Allah'a izafe edildiği ayetlerde bunun ne manada kullanıldığı önemli bir husustur. Zira buna bağlı olarak başka önemli meseleler ortaya çıkmaktadır. şayet bu ayetlerdeki iğvâ azdırma ve saptırma manasında kabul edilirse bu durumda; "Allah kullarını saptırır mı veya onların sapmasını diler mi?" sorusunun cevaplanma ihtiyacı doğacaktır. Müfessir Râzî, el-Hicr 15/39. ayetin tefsirinde bu konu üzerinde de durur. Râzî, ashabımız bu ayeti; Yüce Allah'ın kâfirde küfrü yaratmayı, onu dinden alıkoymayı ve onu haktan saptırmayı irade ettiğine dair birkaç yönüyle delil getirmiştir, demektedir. Râzî'ye göre İbblis'in insanları saptırmak istediği ve aynı zamanda kendi masiyetini de artıracadı Allah tarafından bilindiği halde ona mühlet vermesi; insanın hidayeti için uğraşan peygamberlerin değil de şeytanların kıyamete kadar baki bırakılması; Allah'ın, İblis'in kıyamete kadar lanetleneceğini bildirmekle bir nevi onu tahrik etmesi ve İblis'in kendisini saptıranın Allah olduğunu söylemesi de açık bir şekilde onun Allah tarafından saptırıldığını gösterir. Ayrıca İblis'in "beni azdırmadan dolayı" demesi de Allah tarafından saptırıldığının itirafıdır. Râzî'ye göre burada iki durum söz konusudur: İblis, Allah'ın kendisini saptırıldığını biliyordu veya bilmiyordu. Allah'ın kendisini azdırdığını biliyordusa kendisinin azması imkânsız olur. Bu durumda Allah'ın onu azdırdığını bilmektedir. O, kendi durumunun cahillik ve batıl olduğunu bilmesi durumunda ise, bunun farkında olan biri dalâlette kalması imkânsız olur. şeytanın,

---

⁶² Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir*, 10/171.

Allah tarafından azdırıldığını bilmemesi ise mümkün değildir. Yoksa nasıl olur da “Beni saptırdığın için...” ifadesini kullansın?⁶³ Râzî bu delilleri sıraladıktan sonra Mu'tezile'nin bunlara yönelik cevaplarını da verir ve onların verdiği cevaplarının zayıf olduğunu altını çizdikten sonra, en iyisini bilen Allah olduğunu vurgular.⁶⁴

Râzî, aynı konulara Hûd 11/34 ayetin tefsirinde de değinir. O, kendi mezhebinde olanların bu ayeti; Allah'ın bazen kullunda küfür irade ettiğini ve O, bunu irade ettiğinde, o kullandan imanın sadır olmasının mümkün olmayacağına dair hüccet olarak getirdiklerini söyler. Hz. Nuh'un, “*Ben size öğüt vermek istesem de, eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez.*”⁶⁵ ifadesinin, “Allah sizi azdırmak ve saptırmak istiyorsa benim nasihatim sizlere fayda sağlamaz” manasında olduğunu ve bu hususun mezheplerince açık olduğunu belirtir. Ardından bu ayetle ilgili olarak da Mu'tezile'nin görüşlerine de yer verip onları çeşitli yerlerde cevapladığını belirterek,⁶⁶ onların görüşlerine tekrardan cevap verme ihtiyacı görmez.

Konuyla ilgili olan hususlardan biri de İblis'in sözünün hüccet olup olamayacağıdır. Zira Allah'a izafe edilen iğvâ bir ayette Hz. Nuh'un dilinden izafe edilmiş, diğer iki yerde ise İblis'in dilinden izafe edilmiştir. Onun sözünün hüccet olmaması durumunda geride bir tek ayet kalmakta ve onun

⁶³ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 10/171-172.

⁶⁴ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 10/172-174.

⁶⁵ Hûd 11/34.

⁶⁶ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 9/200-201.

farklı yorumlanması veya te'vil edilmesi daha da kolaylaşmaktadır. Ancak Râzî, bu konuya da eğilip izah getirmektedir. O, "Bu İblis'in sözüdür, ona itibar edilmez, o hüccet olmaz", şeklindeki itirazı; "Yüce Allah'ın bunu inkâr etmemesi, onun bu söylediğinin doğru olduğunu gösterir"⁶⁷ diyerek cevaplamaktadır.

SONUÇ

Saptırma ve azdırma manasına gelen iğvâ, Kur'ân'da genellikle şeytanla ilişkili olarak kullanılmakla beraber; el-A'râf 7/16, Hûd 11/34 ve el-Hicr 15/39 olmak üzere üç ayette Allah'a izafe edilerek kullanılmıştır. Bu izafe, iki ayette İblis'in diliyle; bir ayette de Hz. Nuh'un diliyle olmuştur. Allah'ın hoşlanmadığı ve genellikle şeytanların ahlakı olan böyle bir fiilin Allah'a izafe edilmiş olması, ilgili ayetlerin tefsirinde çeşitli kelâmî yorumların yapılmasını âdeta zorunlu kılmıştır. Lafzın kök manasında, saptırma, azdırma, durumun bozulması ve helak etme gibi manaların olması da ayetlerin farklı şekillerde yorumlanmasını müsait kılmıştır. Diğer taraftan her üç ayetteki iğvânın tefsiri de müfessirlerin bakış açılarının farklı olmasından dolayı aynı şekilde yapılmamıştır. Taberî, el-A'râf 7/16 ayetindeki iğvâyı "idlâl" ve Hûd 11/34. ayettekini de "helak olma" manasında kabul ederken; Zemahşerî de ilkinde "fesat/bozulma", ikincisinde ise "idlâl" manasını tercih ettiğini görmekteyiz. Ancak Râzî, her üç ayette geçen iğvâyı da "idlâl/saptırma" manasında almıştır.

Müfessirlerin bağlı olduğu ve benimsedikleri kelâmî ekolün, ilgili ayetlerin tefsirinin farklılaşmasında önemli bir et-

---

⁶⁷ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, 10/172.

kisinin olduğu görülmüştür. Her bir müfessir, ayette geçen iğvâyı kendi kelâmî düşüncesi çerçevesinde izah etmiştir. Çalışmada dikkat çeken önemli hususlardan biri, dirayet yönü olmakla beraber temelde rivayet ağırlıklı olup en önemli rivayet tefsirlerinden kabul edilen Taberî'nin tefsirinde, müfessirin Kaderiyye'nin görüşlerini çürütme adına mantıkî yorumlara başvurmasıdır. Zemahşerî de Mu'tezilî bir müfessir olarak, ilgili ayetlerin tefsirinde, insan iradesine ve sorumluluğuna vurgu yapıp Yüce Allah'ı, azdırma ve saptırma gibi kötü fiillerden tenzih etme yolunu tutmuştur. Özellikle Râzî, yeri geldikçe "Ashabımıza göre...", "Ashabımız şu ayeti... şuna hüccet olarak getirmişlerdir." diyerek mezhebî görüşü esas aldığını açıkça zikretmiştir. Râzî diğer taraftan her bir ayetin tefsirinde Mu'tezile'nin görüşlerine geniş bir şekilde yer vermiş ve onları çürütmeye çalışmıştır. Buna rağmen onlara yönelik ağır ithamlarda bulunmamış ve çoğu zaman yorumunun sonunda "وَاللَّهُ أَعْلَمُ" (Allah en iyisi bilir) diyerek açıklamalarını sonlandırmıştır. Ayetlerde Allah'a izafe edilen iğvâyı kendi mezhebî görüşü esas alıp tefsir eden müfessirler, kendi kelimelerine uygun düşmeyen görüşleri de eleştirmekten geri durmamışlardır. Bu eleştiri, Taberî'nin Kaderiyye hakkında el-Kurazî'den naklettiği görüş ve Zemahşerî'nin Tâvûs'a isnatla rivayet edilen hadise bağlamında Cebriyye hakkında yaptığı ithamlar gibi bazen ağır suçlamalara da dönüşmüştür. Kanaatimizce müfessirlerden bir kısmının diğerlerine göre kendi kelimelerine daha sıkı bağlı olması, yaşadıkları çevrede ve eserlerini telif ettikleri dönemde kelâmî tartışmaların daha şiddetli olması,

onların eserlerinde diğer mezhepleri ağır eleştiriye tabi tutmasının muhtemel nedenlerindedir.

Çalışmamızda esas aldığımız her üç ayet de Kur'ân'da peygamber kıssaları bağlamında yer alan ayetlerdendir. Kıssalar bağlamında geçen bir ifade üzerinden tefsirlerde kelâmî tartışmalara ağırlık verilmesi, çoğu zaman ilgili kıssayla verilmek istenen temel mesajları perdeleyebilmekte veya bu mesajların geri planda kalmasına neden olabilmektedir. Nitekim mezkûr ayetlerin tefsirinde de böyle bir durumun yaşandığı gözlenmiştir.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*. Kahire: Matbaatü Dârü'l-Kütübü'l-Mısırî, 1364.

Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh. *Kitâbü's-şeri'a*. thk. Muhammed b. el-Hasan İsmail. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Daru'l-Ensâr, 1397/1977.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Lüma' fi'r-red ulâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. thk. Hammûde Gurâbe. Kahire: Matba'atü Mısır Şeriketü Müsâhemeti Mısriyye, 1955.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 2 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Kayyim, Şemseddin Muhammed el-Cevziyye. *Şifâ ü'l-âlil fi mesâ'ili'l-każâ' ve'l-kader ve'l-hikme ve't-talîl*. Thk. Has-

- sani Hasan Abdullah. Kahire: Darü'l-Turâs, ts.
- İbn Manzûr**, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kadı Abdülcebbâr** b. Ahmedel-Hemedânî. *Fazlü'l-İtizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Daru'l-Farabi, 1439/2017.
- Kadı Abdülcebbâr** b. Ahmed el-Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Kurân*. thk. Adnan Zerzur. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- Kadı Abdülcebbâr** b. Ahmedel-Hemedânî. *Şerhu'l-uşûli'l-ğamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Mâtürîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Ebubekir Topaloğlu. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Nesefî**, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Tefsîru'n-Nesefî-medârikü't-tenzîl ve hekâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Büdeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, 1419/1998.
- Rağîb** el-İsfahânî. *Müfredât – Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş – Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Râzî**, Fahreddin. *et-Tefsîrî'l-kebîr ev Mefâatihü'l-gayb*. thk. Seyyid Umrân. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.
- Sâmîrrâî**, Fâdıl Sâlih. *Meânî en-Nahv*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l-Fikr li't-Tibâe ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1420/2000.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîrî'ü't-Taberî - Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kurân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, 1422/2001.
- Tirmizî**, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Mısır: Şerike-

tü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395/1975.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Dalâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/429-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, 1408/1988.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl: Keşşâf Tefsiri*. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.